

اثری مرجع در مرحله چاپ

به اهتمام شماری از مستشرقان و اسلام‌شناسان در مطبوعه بریل شهر لیدن هلند چاپ شده است، می‌شناختند. ویرایش اول آن دایره‌المعارف در فاصله سال‌های ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۹/۱۲۹۲ تا ۱۳۱۸ ش، در نه جلد و یک جلد تکمیلی منتشر شد و ویرایش دوم آن، مجموعاً در یازده جلد و در بیش از ۲۰۰۰۰ صفحه تدوین گردید که نشر آن نیز یک بازه زمانی نیم‌قرن (۱۹۶۰-۱۳۳۹/۲۰۰۳-۱۳۸۲ ش) را به خود اختصاص داد. این حجم زیاد، اگرچه در جای خود مطلوب است و امروزه یکی از مهم‌ترین منابع مطالعات اسلامی در غرب محسوب می‌شود، همه مراجعان را به کار نمی‌آید و بیشتر کاربرد تخصصی دارد. در برابر این گونه پر حجم و مفصل، گونه‌های بسیار مختصر نیز به چاپ رسیده است که غالباً از نظر علمی و روشی، از جمله ذکر مستندات و ارائه کتابشناسی، چندان اعتباری ندارد و کاربرد آن صرفاً اطلاع‌یابی‌های اولیه است؛ بگذریم که برخی از آنها مصداق «لا یُسُونُ» و «لا یُغْنِی مِنْ جُوعٍ» است.

۳) برخلاف دایره‌المعارف اسلام پیش گفته و آثاری دیگر از این دست (مثلاً دایره‌المعارف دین، ایرانیکا، دایره‌المعارف فارسی)، دایره‌المعارف آکسفورد یکجا منتشر شده و حالت انتظار و دل‌نگرانی و بلا تکلیفی برای مخاطبان خود پدید نیاورده است.

فرایند نشر این دایره‌المعارف، از طراحی و سفارش تألیف و دریافت مقالات تا ویرایش و تدوین نهایی، همه در یک فاصله زمانی ده ساله صورت گرفته است و آن‌سان که در مقدمه سرویراستار آمده، همراهی و هماهنگی همه مشارکان و به‌ویژه مؤلفان سبب شده که جدول زمانی پیش‌بینی شده تولید، تحقق یابد و چاپ دایره‌المعارف طبق برنامه پیش رود. مقایسه این امر با آنچه درباره دایره‌المعارف اسلام و موارد مشابه آن می‌دانیم، اهمیت و ارزش آن را به روشنی و بی‌گفت‌وگو نشان می‌دهد.

۴) طراحان این دایره‌المعارف به مطالعه و معرفی جهان امروز اسلام نظر داشته و در مقام شناساندن این جهان به مخاطبان غربی و غیر غربی و حتی جهان اسلام بوده‌اند. واقعیت این است که جهان اسلام پس از فترتی سنگین و تلخ، چند دهه‌ای است که خویشانش را باز یافته و بیداری اسلامی در عرصه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی و سیاسی بار دیگر این درخت تناور را آبیاری کرده است، اما هنوز امواج این تحولات امیدبخش تأثیر همه جانبه درونی و بازتاب آگاهی‌بخش بیرونی نیافته و چه بسا بدخواهانی از درون و بیرون، به دور از دیدرس

در سال ۱۳۷۴، نسخه‌هایی از دایره‌المعارف چهارجلدی نشر دانشگاهی آکسفورد با موضوع جهان اسلام در دوره جدید تحت عنوان *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* و با سرویراستاری جان اسپوزیتو به ایران رسید که به همت مرکز نشر دانشگاهی پخش شد چند ویژگی این دایره‌المعارف، نظر بسیاری از اهل علم را جلب کرد، بدین قرار:

۱) دایره‌المعارف بر اساس استانداردهای علمی و مقبول در حوزه دایره‌المعارف نویسی تدوین شده است: سرویراستار با کمک و همراهی هیأت عالی مشاوران و گروه‌های مشورتی و تخصصی، کار طراحی دایره‌المعارف را پیش برده و تألیف مقالات را به مؤلفان متخصص حوزه موضوعی مرتبط سپرده است؛ مقالات به صورت مستند و با ذکر منابع، همراه با درج نام مؤلفان چاپ شده است؛ چندین فهرست و نمایه، از جمله گزارش موضوعی فشرده که معرف سهم هر موضوع و هر بخش از جهان اسلام در این دایره‌المعارف است، و نیز نمایه‌های اعلام و فهرست نام نویسندگان و غیره در پایان مجلد چهارم بر امکان بازیابی داده‌های علمی افزوده است.

۲) دایره‌المعارف در اندازه‌ای نه چندان مفصل و تخصصی و نه بسیار مختصر و همگانی، مجموعاً نزدیک به ۳۰۰۰ صفحه فراهم آمده است.

پیش از این، محققان و استادان ایرانی، دایره‌المعارف اسلام را که

که اطلاعات و شناخت صاحب‌نظران بومی از مسائل منطقه خودشان، معمولاً نزدیک به واقع و کم‌خطا، و داوری‌ها و ارزیابی‌هایشان قابل اعتمادتر است. البته نمی‌توان گفت در این فراخوان همکاری، بهترین گزینه‌ها انتخاب شده‌اند و حتی به نظر می‌رسد در انتخاب برخی از اشخاص معیارهای غیرعلمی و گاه ملاحظاتی سیاسی و اجتماعی - و شاید در دسترس نبودن محققان مناسب - دخالت داشته و همین امر سبب بروز خطاهایی در مقالات و به‌ویژه در اظهارنظرها و استنتاج‌ها شده است. با این همه، ارزیابی کلی از این سمیناری، مثبت است؛ به ویژه آنکه یکی از نتایج این کار توازن نسبی در توزیع مدخل‌های دایره‌المعارف است. در این خصوص نیز می‌توان گفت اگر گزینش مشاوران موضوعی و منطقه‌ای همه جانبه‌تر و دقیق‌تر صورت می‌گرفت، صورت‌بندی موضوعی دایره‌المعارف بهتر از این بود.

۶) در تدوین این دایره‌المعارف ۷۵۰ مقاله‌ای، مجموعاً ۴۵۰ مؤلف از اسلام‌شناسان و محققان مسلمان مشارکت داشته‌اند و این گستردگی و تنوع مؤلفان، مانع سیطره دیدگاه یا سلیقه‌ای خاص بر مجموعه دایره‌المعارف شده است؛ هرچند از یکدستی نشر و روش و سبک کار کاسته است.

باری، ویژگی‌های این دایره‌المعارف، گذشته از جلب توجه پژوهشگران، آن را در شمار آثار درخور تقدیر جایزه جهانی کتاب سال در ایران قرار داد و از میان مطالعات اسلامی به زبان‌های اروپایی در سال ۱۹۹۵، نظر داوران بر گزینش این کتاب قرار گرفت و در عین حال یادآوری شد که این کتاب خالی از کاستی و به دور از خطا نیست و لازم است برای جبران کاستی‌ها و اصلاح خطاها با سرویراستار گفت‌وگو شود.

مقدمات طرح ترجمه فارسی

هم‌زمان با حضور سرویراستار دایره‌المعارف در ایران و اعلام ضمنی آمادگی او برای دریافت انتقادات و تذکرات علمی، این خیال در ذهن راقمان این سطور شکل گرفت که به برگردان فارسی آن اقدام کنند تا شمار بیشتری از دانشجویان و محققان و علاقه‌مندان بتوانند از آن بهره ببرند؛ به ویژه در آنچه به غیر ایران تعلق دارد و مع‌الاسف، آگاهی عمومی از آن اندک است. ضمن آنکه با افزودن تکمله و حاشیه و توضیح برای مقالات، گامی در جهت تصحیح آن برداشته می‌شود و این اقدام چه بسا مبنای اصلاح نسخه اصل در چاپ‌های بعد قرار گیرد. با این انگیزه، طرح مقدماتی ترجمه و تحقیق فارسی دایره‌المعارف

این و آن، با این خیزش و جوشش و احیا به مقابله پرداخته و چونان گذشته در مقام بریدن ریشه‌های این درخت یا دست‌کم پیشگیری از رشد و بالندگی مجدد آن برآمده باشند. امارت وآمدهای اختیاری و گاه ناخواسته کثیری از جوانان و نخبگان جهان اسلام به غرب، برای تحصیل و تدریس و تجارت و اقامت، زمینه‌های آشنایی غربیان، به‌ویژه دانشگاهیان و نویسندگان و فرهیختگان، را با این جهان و مقتضیات جدید آن فراهم ساخته و زمینه مناسبات همدلانه را، لااقل در سطح نخبگان، پدیدآورده است. وقوع انقلاب اسلامی ایران و تأثیر شگرف آن در جهان اسلام و قرار گرفتن ایران در کانون توجهات نویسندگان و سیاست‌پیشگان و محققان و قشرهای مختلف اجتماعی جهان غرب و نیز مسلمانان در دانشنا و دلسوز، بر میزان این آگاهی و دل‌نمودگی افزوده است. در چنین اوضاعی تدوین دایره‌المعارف درباره جهان معاصر اسلام گامی سودمند و مثبت در تعمیم آگاهی‌ها و اطلاع‌رسانی به‌شمار می‌رود و می‌توان آن را اقدامی همدلانه در سطح نخبگان و اهل علم تلقی کرد.

این نکته، به‌ویژه از آن رو درخور اهمیت است که این دایره‌المعارف به ابعاد سیاسی و اجتماعی و فرهنگی بیش از مباحث نظری و تاریخی پرداخته و حتی مباحث قرآنی و کلامی و فلسفی و فقهی آن نیز معطوف به کارکردهای اجتماعی و سیاسی است. پرداختن به اوضاع اجتماعی، آداب و رسوم و زندگی جاری مسلمانان در همه عالم و ارائه گزارش‌های سودمند از تجربه زیستی مسلمانان در جهان غیراسلامی بر طراوت و جاذبه این دایره‌المعارف افزوده است و از این حیث می‌تواند مکمل دایره‌المعارف اسلام چاپ هلند باشد؛ چرا که آن دایره‌المعارف، به‌ویژه مجلدات نخستین آن، گذشته‌گرا و مشتمل بر مباحث کلاسیک و در برخی موارد کم‌ثمر است. سرویراستار دایره‌المعارف مورد بحث ما در مقدمه‌اش بر کتاب، به همین ویژگی توجه داده است.

۵) در تدوین این دایره‌المعارف - چه در طراحی اولیه و مشاوره‌های ناظر بر کلان طرح، چه در تألیف و چه در مراحل ارزیابی و ویرایش محتوایی - دانش‌آموختگان و متخصصان جهان اسلام - که غالباً در دانشگاه‌های غربی تحصیل کرده‌اند و معمولاً در همان دیار زندگی می‌کنند - نیز به مشارکت و همکاری فراخوانده شده‌اند و در مباحث متعلق به مناطق مختلف جهان اسلام از افراد بومی کمک گرفته شده است. این رویکرد، که به صورت بسیار ضعیف و کم‌رنگ و جزئی در ویرایش دوم دایره‌المعارف اسلام مطبوعه بریل لیدن نیز مشاهده می‌شود، در مجموع گامی مثبت و سودمند به‌شمار می‌آید، از آن جهت

دقت لازم صورت گرفته و از رایزنی صاحب‌نظران بهره برده شده است. باری، این کار با دقت و مراقبت کامل صورت گرفت و از رایزنی صاحب‌نظران دایره‌المعارف‌نویسی در ایران بهره برده شد.

۲) شناسایی مترجمان و سفارش ترجمه مقالات. در انتخاب مترجمان همواره دو جهت در نظر گرفته شده است: یکی آگاهی از زبان مبدأ و آشنایی با فن ترجمه، دیگری وقوف بر مباحث مطروحه در مقالات و به ویژه آشنایی با اصطلاحات و نام‌های خاص. بیش از ۴۰ مترجم در برگردان مقالات، همکاری کردند و کار ترجمه در زمانی نزدیک به سه سال فرجام یافت. در فهرست ابتدای هر مجلد، ذیل عنوان هر مقاله، نام مترجمان زیر نام نویسنده، به صورت ایرانی‌یک درج شده است.

۳) مقابله ترجمه. گذشته از آن که اساساً هر ترجمه‌ای برای مصون ماندن از سهو و خطا و افتادگی باید مقابله شود، در این طرح مقابله ترجمه‌ها ضرورتی جدی داشت؛ نام‌نوس بودن بسیاری از مضامین به دلیل نبودن آنها و اشتغال بسیاری از مقالات بر نام‌های خاص متعلق به جاها و زبان‌های مختلف جهان اسلام پیمودن این مرحله را ضروری می‌نمود و هرچه کار پیشتر می‌رفت اهمیت آن آشکارتر می‌شد.

در این مرحله، بررسی ضبط اسم‌های خاص نیز صورت گرفت، کاری بنیادین و در عین حال ناملوس. دشواری و ضرورت درست‌خوانی و درست‌نویسی نام‌های خاص، به ویژه تنوع آنها و تعلق هر یک به مکان و منطقه‌ای خاص با ویژگی‌های بومی زبان و آواشناسی مختص به آن مکان و منطقه، بر آشنایان با این مقوله پوشیده نیست و دروغا که این مهم در بسیاری از آثار ترجمه‌ای و شبه ترجمه‌ای نادیده گرفته می‌شود و انبوهی از ضبط‌های غلط وارد زبان و ادب فارسی می‌گردد.

۴) بررسی و ویرایش محتوایی مقالات. این مرحله را باید دشوارترین و اساسی‌ترین مرحله فرآوری این دایره‌المعارف به زبان فارسی دانست. پیشتر اشاره شد که صاحب‌نظران در بررسی مقالات دایره‌المعارف با خطاها و کاستی‌های محتوایی قابل توجهی روبه‌رو شدند و ضرورت و تجدیدنظر در آن مقالات را یادآوری کردند؛ طبعاً دست‌اندرکاران طرح برگردان فارسی با آن پیشینه به ویرایش محتوایی پرداختند و در همان آغاز دریافتند که آن خطاها و کاستی‌ها، در مقام واریسی تفصیلی، بسی بیش از آن است که در نگاه ابتدایی و اجمالی می‌نموده است. مؤلفان مقالات و چه بسا ویراستاران و مشاوران، گاه بر

تدوین شد. این طرح مشتمل بود بر استخراج و تنظیم اولیه مدخل‌ها (عنوان مقالات)، شناسایی مترجمان و سفارش ترجمه مقالات، مقابله و ویرایش زبانی، بررسی و ویرایش محتوایی و رفع کاستی‌ها و افزودن تکمله‌ها و پانوشته‌های ضروری، آماده‌سازی فنی، تنظیم فهرست‌ها و امور چاپ.

در این طرح، جدول زمانی اجرای هر مرحله نیز پیش‌بینی شده بود. شروع طرح با حمایت جناب آقای احمد مسجدجامعی، که در آن زمان معاونت پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی را برعهده داشتند، همراه بود.

مراحل اجرای طرح

۱) برگردان مدخل‌ها به زبان فارسی و تنظیم آنها به ترتیب الفبایی، همراه با توضیح فشرده مطالب هر مقاله. این مدخل‌ها بر چند دسته‌اند: الف) نام‌های خاصی (اشخاص، کشورها، شهرها، مراکز و مؤسسات) که فقط نیاز به آوانویسی داشته و پس از آوانویسی در ترتیب فارسی الفبایی قرار گرفته‌اند.

ب) نام‌های خاصی که در زبان انگلیسی با تغییراتی به کار می‌رود و پس از آوانویسی به فارسی باید به صورت شناخته شده و رایج در نزد فارسی‌زبانان برگردانده می‌شدند.

ج) سازمان‌ها و مؤسسات و احزابی که نام انگلیسی دارند یا در این دایره‌المعارف برای آنها معادل انگلیسی انتخاب شده است و بنابراین باید نام اصلی آنها مشخص می‌شد تا مقاله ذیل آن نام بیاید.

د) سازمان‌ها و مؤسساتی که صورت اصلی نام آنها به زبان انگلیسی است و باید برای آنها معادل فارسی انتخاب می‌شده است؛ مثلاً ISLAMIC SOCIETY OF NORTH AMERICA ← انجمن اسلامی امریکای شمالی.

ه) مفاهیم و اصطلاحاتی که برای شماری از آنها معادل انگلیسی به کار رفته (مثلاً PILLARS OF ISLAM ← ارکان اسلام) و برای شماری دیگر همان صورت اسلامی با آوانویسی لاتینی انتخاب شده است (مثلاً WALAYAH ← ولایت)؛ در هر دو حالت باید واژه یا عبارت مناسب فارسی آن تعیین می‌شد.

تعدادی از مدخل‌ها نیز باید تغییر می‌یافت؛ مثلاً سید جمال‌الدین اسدآبادی، ذیل عنوان "AFGHANI" آمده که از خطاهای فاحش و در عین حال رایج مکتوبات غربی، و گاه ایرانی است. در این گونه موارد

انگلیسی در ردیف منابع لاتینی، با قید مشخصات کتابشناختی آن، آمده و نام اصلی کتاب بین دو ابرو ذکر شده است.

از ویژگی‌های درخور توجه بخش کتابشناسی مقالات این دایره‌المعارف توضیحات اجمالی و تفصیلی سودمند مؤلفان درباره منابع است. این توضیحات نیز تماماً در جای خود به فارسی ترجمه شده است.

نام فارسی دایره‌المعارف

در انتخاب معادل فارسی مناسب برای عنوان انگلیسی (*The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*) چند نکته لحاظ شد:

۱) واژه Oxford معرف ناشر است. این ناشر دانشگاهی و معتبر تعداد و گونه‌های زیادی کتاب مرجع (واژه‌نامه، اصطلاحنامه، دایره‌المعارف) منتشر کرده و در آغاز عنوان آنها نام ناشر را، برای تعیین نسبت آن، آورده است که طبعاً بار مفهومی ندارد و بنابراین صرف نظر کردن از آن در برگردان فارسی، خللی به معرفی محتوای دایره‌المعارف وارد نمی‌سازد.

۲) واژه Modern با چند معادل در فارسی شناخته شده است: جدید، معاصر، نوین، تازه، نو، امروزی. واژه امروزی قطعاً مناسب نیست و معنایی دور از مقصود را افاده می‌کند؛ واژه معاصر این ابهام را دارد که گاه فقط برای زمان حاضر به کار می‌رود و حال آنکه مراد تهیه کنندگان این دایره‌المعارف، دوران پس از مواجهه جهان اسلام با دنیای غرب جدید بوده است که بیش از یک قرن و نیم را در بر می‌گیرد؛ سه واژه نو، نوین و جدید را می‌توان هم‌ارز دانست اما واژه «جدید» اندکی ابهام دارد. بر این اساس، با توجه به آهنگ واژه نوین، به ویژه در مجموعه عنوان، این واژه ترجیح داده شد.

۳) واژه Modern و صف World است که خود موصوف به عنوان Islamic نیز هست؛ از طرفی عبارت «جهان اسلامی» (صفت و موصوف) در زبان فارسی، برخلاف زبان عربی و انگلیسی، متداول نیست و به جای آن عبارت «جهان اسلام» به کار می‌رود. بنابراین برای احتراز از اشتباه، وصف «نوین» بعد از کلمه «جهان» قرار گرفت و عنوان فارسی «دایره‌المعارف جهان نوین اسلام» برگزیده‌های مفروض دیگر ترجیح داده شد.

اثر کمبود یا فقدان اطلاعات و گاه به سبب اطلاعات نادرست یا ناقص و گاه به دلیل دیدگاه ناصواب یا ناهمدلانه و در مواردی تحت تأثیر پیشینه فرهنگی و ذهنی خود، مطالبی را در مقالات درج کرده‌اند که حاصلی جز کوفهمی و تلقی نادرست ندارد و اگر در برگردان فارسی، به نحو مقتضی به این موارد اشاره نمی‌شد و به رغم دشواری کار، مطلب صحیح ارائه نمی‌گردید، رسالت قلم و وجدان علمی مغفول می‌ماند. حکمت اقتضا می‌کند که چون سخنی ناصواب در میان آید، آن ناراستی و نادرستی، مستند و مستدل، بازنموده شود و حقیقت فدای مصلحت‌گرایی و کژاندیشی و دروغ‌پردازی نگردد.

در هر حال، واری و ویرایش محتوایی در دو مرحله انجام گرفته و به سه صورت ارائه شده است. ابتدا همه مقالات، پس از مقابله و اطمینان از درستی ترجمه، به دقت خوانده شد و در هر مقاله، مواردی که نیاز به بررسی داشت یا سخنی و دیدگاهی نادرست به میان آمده و یا گرایش به ایجاز موجب خلل در ارائه و فهم مطلب شده بود، مشخص گردید. سپس به فراخور موضوع و محتوای مقاله، یکی از ارقام این سطور واری و اصلاح آنها را برعهده گرفت و پس از بررسی کامل، گاه جمله یا عبارتی را در داخل قلاب [] و در سیاق متن می‌افزود، یا نکته‌ای را در پانویس می‌آورد یا تکمله‌ای در پایان مقاله می‌نوشت. در پی این اقدام، در جلسه‌ای مشترک، در باب مقاله و اقدامات صورت گرفته تبادل نظر می‌شد و نهایتاً مقاله ویراسته به چرخه ویرایش زبانی و فنی و سپس آماده‌سازی دایره‌المعارف سپرده می‌شد. اشاره به این نکته ضروری است که مقالات اصلاح شده، به طور عمده به مفاهیم و مصطلحات اسلامی و نیز مدخل‌های حوزه ایران تعلق دارد؛ متصدیان طرح، مقالات دیگر را با دیده قبول نگریسته‌اند.

۵) تنظیم کتابشناسی مقالات. منابع مذکور در پایان هر مقاله را می‌توان در سه گونه کلی دسته‌بندی کرد: منابع به خط لاتینی، منابع به زبان عربی یا فارسی یا سایر زبان‌های اسلامی، ترجمه لاتینی منابع عربی یا فارسی، یا سایر السنه متداول جهان اسلام. در دایره‌المعارف همه این منابع بر پایه شناسه پدید آورنده با نظم الفبایی لاتینی ارائه شده که در برگردان فارسی نیز همان نظم حفظ شده است. اما منابع فارسی و عربی به صورت اصلی خود بازگردانده و از سمت راست تحریر شده است. فی‌المثل، اگر مؤلف به متن عربی تاریخ طبری ارجاع داده، عنوان این کتاب به همان صورت عربی، با مشخصات کتابشناختی آن، درج شده، ولی اگر به ترجمه انگلیسی تاریخ طبری ارجاع داده، عنوان